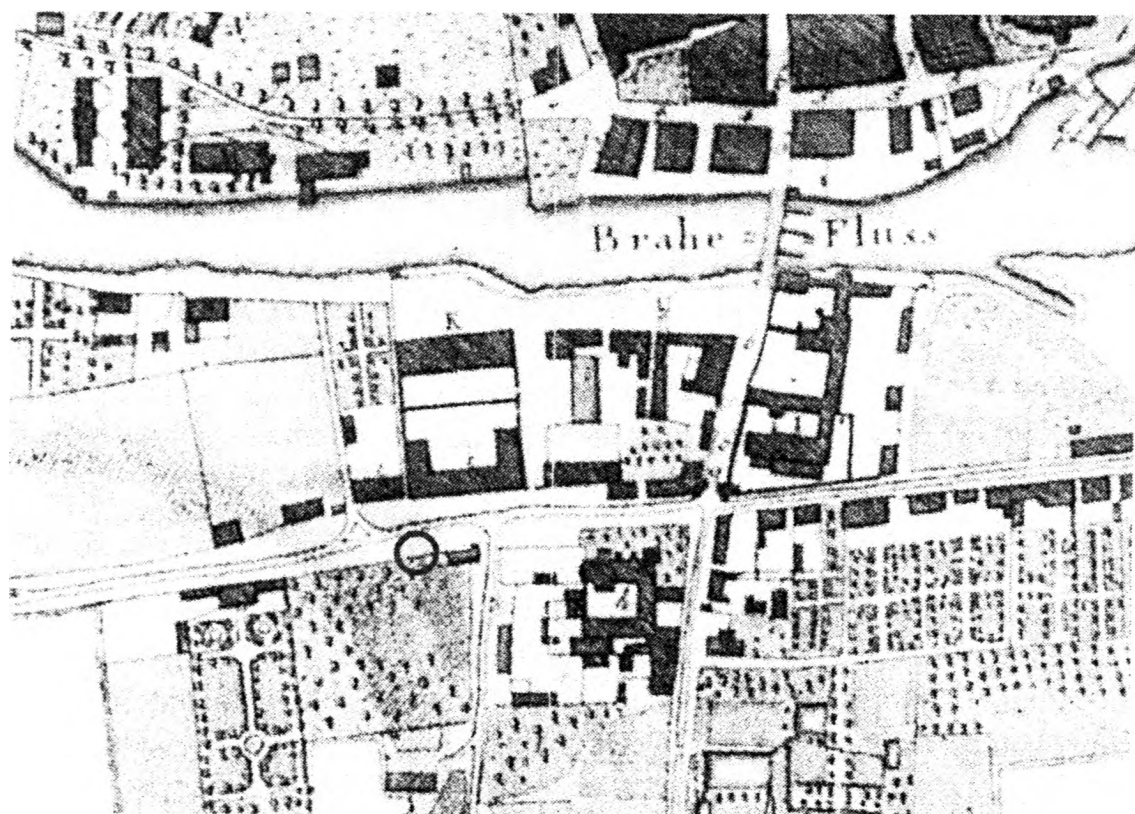

Wojciech Siwiak

Nowożytne szkła z Przedmieścia Gdańskiego w Bydgoszczy

Analizowany zbiór szkieł zasobowych odkryto w trakcie archeologicznych badań ratowniczych prowadzonych w związku z pracami komunalnymi w Bydgoszczy w 1998 roku (Zajączkowska, Siwiak 1998, s. 6-8). Szklaną słuczkę znaleziono na wysokości dzisiejszego Urzędu Wojewódzkiego, czyli dawnych zabudowań regencji bydgoskiej (ryc. 1). Wypełnisko, w którym zalegało szkło, miało formę półkolistego, płaskiego od spodu „obiekту”, na którego zawartość składały się wyłącznie fragmenty szkieł. Miejsce zdeponowania szkieł należy do historycznego Przedmieścia Gdańskiego, którego początek wykształcania się odnieść można do wieku XIV. Powstaje wówczas na jego obszarze klasztor Karmelitów wraz z kościołem oraz zapewne rozproszona zabudowa, o charakterze zarówno mieszkalnym, jak i gospodarczym. W połowie XV wieku na Przedmieściu Gdańskim konsekrowany został drewniany kościół pod wezwaniem św. Ducha, przy którym istniał związany z nim szpital. Przypuszczać można, że ze wszystkich przedmieść bydgoskich wyróżniało się ono zintensyfikowaną zabudową, gdyż stąd pochodzą informacje o najstarszych XV-wiecznych zapisach nazw ulic (Kabaciński, Kotowski, Wojciak 1980, s. 58, 59). Pod koniec XVI wieku kościół św. Ducha przybiera formę murowaną, a na początku XVII wieku przekształcony zostaje poprzez rozbudowę w kościół zakonu klarysek (Mincer 1991, s. 262, 263). Zachowane XVII-wieczne źródła pisane wzmiankują na Przedmieściu Gdańskim domy przedmieszczan bydgoskich. Były one wykonane w konstrukcji szachulcowej lub drewnianej (AmB, sygn. 12 [1665-1670], k. 36, 152; sygn. 13 [1640-1645], k. 2-3, 322, 1162), a wyjątkowo były to obiekty murowane (AmB, sygn. 10 [1623-1625], k. 480). Główna arteria komunikacyjna Przedmieścia Gdańskiego była nazywana *platea publica* (AmB, sygn. 12 [1665-1670], k. 36). Na przed-

mieściu znajdowały się również spichlerze i ogrody mieszczan bydgoskich. Do roku 1774 w sąsiedztwie odkrycia szklanego „obiektu” istniał klasztor Kларыsek i pojedyncza, niewielkich rozmiarów, rozproszona zabudowa. W 1774 roku, naprzeciw miejsca odkrycia szkieleł, powstają koszary huzarów pruskich (Mincer 1991, s. 367), a w latach 1834-1836, po przeciwnej stronie ulicy wybudowany zostaje nowy gmach regencji bydgoskiej (Wojciak 1991, s. 480). W międzyczasie, od strony zachodniej, w latach 1814-1815 wybudowano (zniesiony w 2005 r.) budynek drukarni Grünauera (Rak 1971, s. 63).

Ryc. 1. Bydgoszcz. Przedmieście Gdańskie. Przybliżona lokalizacja miejsca odkrycia szkieleł na planie miasta z 1800 roku

Prezentowany materiał szklany jest kontynuacją zapoczątkowanej w 2002 roku publikacji znalezisk szkieleł zasobowych z badań archeologicznych na terenie Starego Miasta w Bydgoszczy (Siwiak 2002). Celem przedstawiania kolejnych zespołów szkieleł opakunkowych jest podjęcie próby uchwycenia w toku dalszych badań kierunków zbytu produkcji poszczególnych hut i zasięgu ich kontaktów handlowych z odbiorcami oraz wyznaczników chronologicznych mogących zawęzić datowanie pozyskiwanych butelek. Pomocne w tym przypadku może być dokładne prześledzenie możliwych okoliczności

ich zdeponowania, najczęściej w postaci bezwartościowej stłuczki szklanej, jak i połączenie, z uwagi na kontekst odkrycia, z konkretnym ich użytkownikiem. Istotne także będzie zwrócenie uwagi na formy typologiczne znajdujących butelek i towarzyszących im niejednokrotnie szklanych odcisków pieczęci, niosących informacje o produkujących je hutach szkła.

Szkło butelkowe jako materiał masowy z badań nowożytnych nawarstwień osadniczych ośrodków staromiejskich może stać się czułym „datownikiem” warstw kulturowych, często zakłóconych i przemieszanych, o złożonych wzajemnych relacjach. Badane serie szkieł zasobowych, z uwagi na okoliczności ich pozyskania, zazwyczaj publikuje się łącznie, w postaci zbiorczej jednego dużego zespołu zebranego w trakcie badań archeologicznych konkretnego ośrodka miejskiego (Rubnikowicz 1996, s. 423; Nawracki 1999, s. 59-60; Nowosielska 2004), sporadycznie z wydzieleniem zespołów zwartych i luźnych, pochodzących np. z badanych latryn (Cnotliwy 1981) lub przypadkowych odkryć w trakcie prac budowlanych na działkach miejskich i innych eksploracji (Rubnikowicz 1989, s. 73; Andrzejewska 1996). Brakuje także odrębnego ukazania zespołów zwartych, tworzących je form i porównania ich z innymi depozytami wraz z określeniem wzajemnego „zazębiana” się poszczególnych odmian typologicznych, ich współwystępowania lub nieobecności. Taka prezentacja materiału, łącznie z towarzyszącymi im sygnaturami umieszczonymi na szklanych odciskach pieczęci, bez odrywania ich od zwanego kompleksu, w wyniku dalszych badań nad hutnictwem szklarskim może być pomocna w uściśleniu ich chronologii.

W skład analizowanego zespołu szkieł wchodzi 28 fragmentarycznie zachowanych cylindrycznych butelek, wylew buteleczki aptecznej, fragmenty gąsiora, szklanek i słoików oraz 18 szklanych odcisków pieczęci. Zespół ten jest jednorodny pod względem chronologicznym, a w przypadku butelek także typologicznym, choć zróżnicowanym pod względem pojemnościowym. Są to egzemplarze typowe dla drugiej połowy XVIII i początku XIX wieku. Pomocna w uściśleniu czasu powstania szklanego zbioru może być wykonana kwerenda kartograficzna planów Bydgoszczy z lat 1789-1854 (Atlas 1997, nr 7-9, 11, 13). Lokalizacja „objektu” na północnej krawędzi dzisiejszej ulicy Jagiellońskiej świadczyć może o istnieniu w czasie deponowania szkieł węższego, przebiegającego w tym miejscu traktu w kierunku Fordonu. Stan zachowania wskazuje na jego powstanie poza obrębem właściwej drogi. Poświadczają to również wskazane plany miasta. W trakcie tworzenia się odkrytego zbioru szkieł, trakt do Fordonu mógł być znacznie węższy, a jego użytkowe poszerzenie nastąpiło około 1834 roku, zapewne w związku z budową budynku regencji bydgoskiej (Atlas 1997, nr 11). Zlikwidowano przy tej okazji

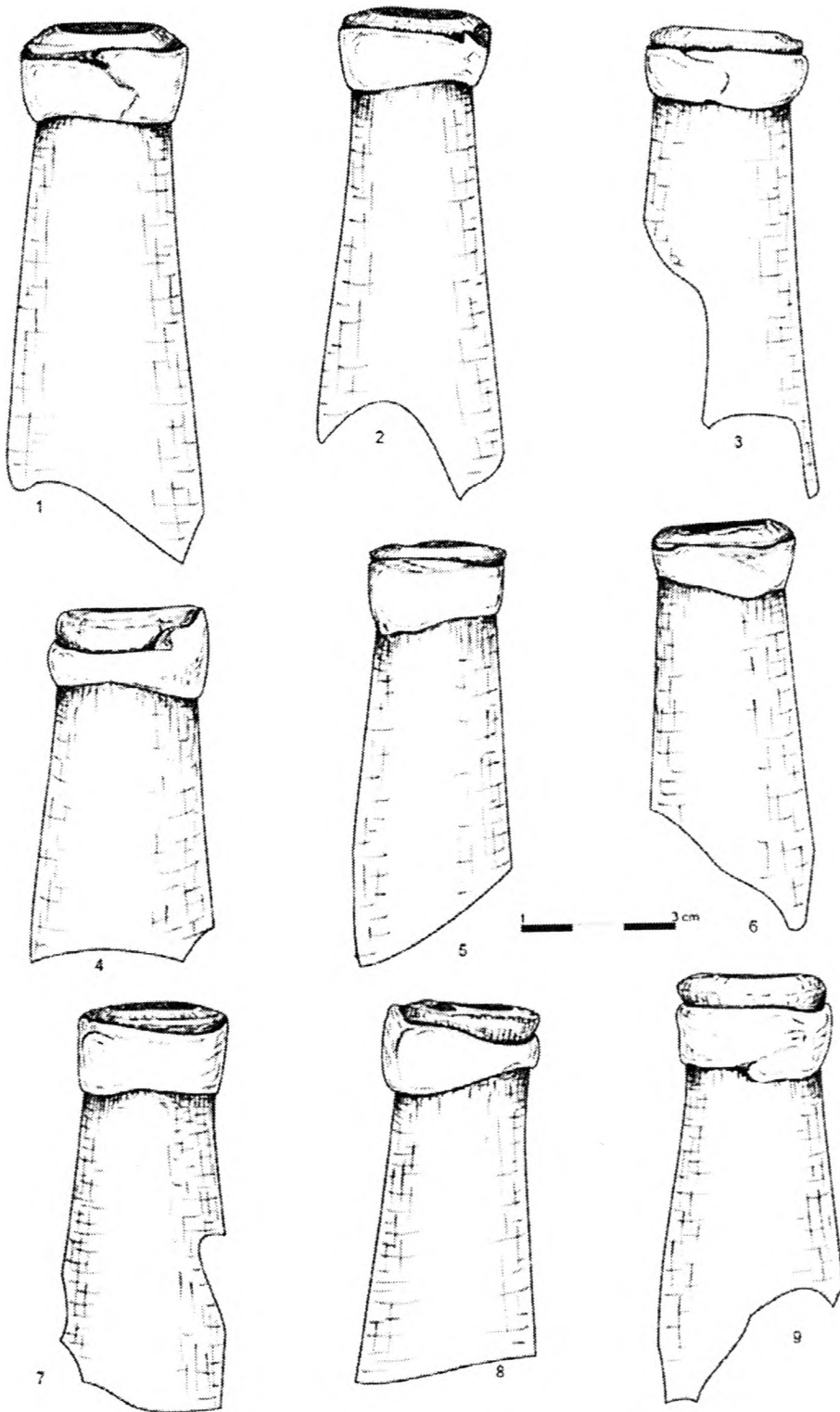
również część przykościelnego cmentarza klasztoru Klarysek, przeznaczając ją pod nowo wytyczoną ulicę Wilhelma (dzisiejsza Jagiellońska). Faktyczny obraz przebiegu drogi może oddawać plan z 1800 roku (ryc. 1) (Atlas 1997, nr 8). Wynika z niego, iż pozyskane szkła porzucone zostały poza obrębem właściwego traktu, w bezpośrednim jednak jego sąsiedztwie. Rok 1834 wyznaczać może zarazem górną granicę powstania zbioru. Powstaje wówczas nowa nawierzchnia, w wyniku czego przydrożny dół wypełniony szklaną stłuczką mógł zostać ostatecznie wyrównany warstwą nasypowego piasku.

Mając na uwadze nikłe ówczesne zasiedlenie tej części Przedmieścia Gdańskiego, należy zastanowić się nad ewentualną przyczyną powstania szklanego „objektu” i użytkownikami porzuconych w nim butelek zasobowych. Jako potencjalnych konsumentów napojów alkoholowych dystrybuowanych w odkrytych butelkach można widzieć żołnierzy garnizonu pruskiego, stacjonujących w pobliskich koszarach, oddanych do użytku w 1774 roku. Data powstania koszar wyznaczałaby tym samym dolną granicę powstania zbioru. Niewykluczony także pozostaje związek powstania szklanego obiektu ze wspomnianą budową drukarni. Tak szerokie ramy chronologiczne (lata 1774-1834) w datowaniu tych szkielek w trakcie dalszych badań nad dziejami szklarstwa powinny ulec zawężeniu. Szczególnie cenne będzie w tym przypadku dokładne określenie miejsca i czasu ich produkcji, dzięki danym producenckim zawartym na szklanych odciśkach pieczęci.

Butelki cylindryczne

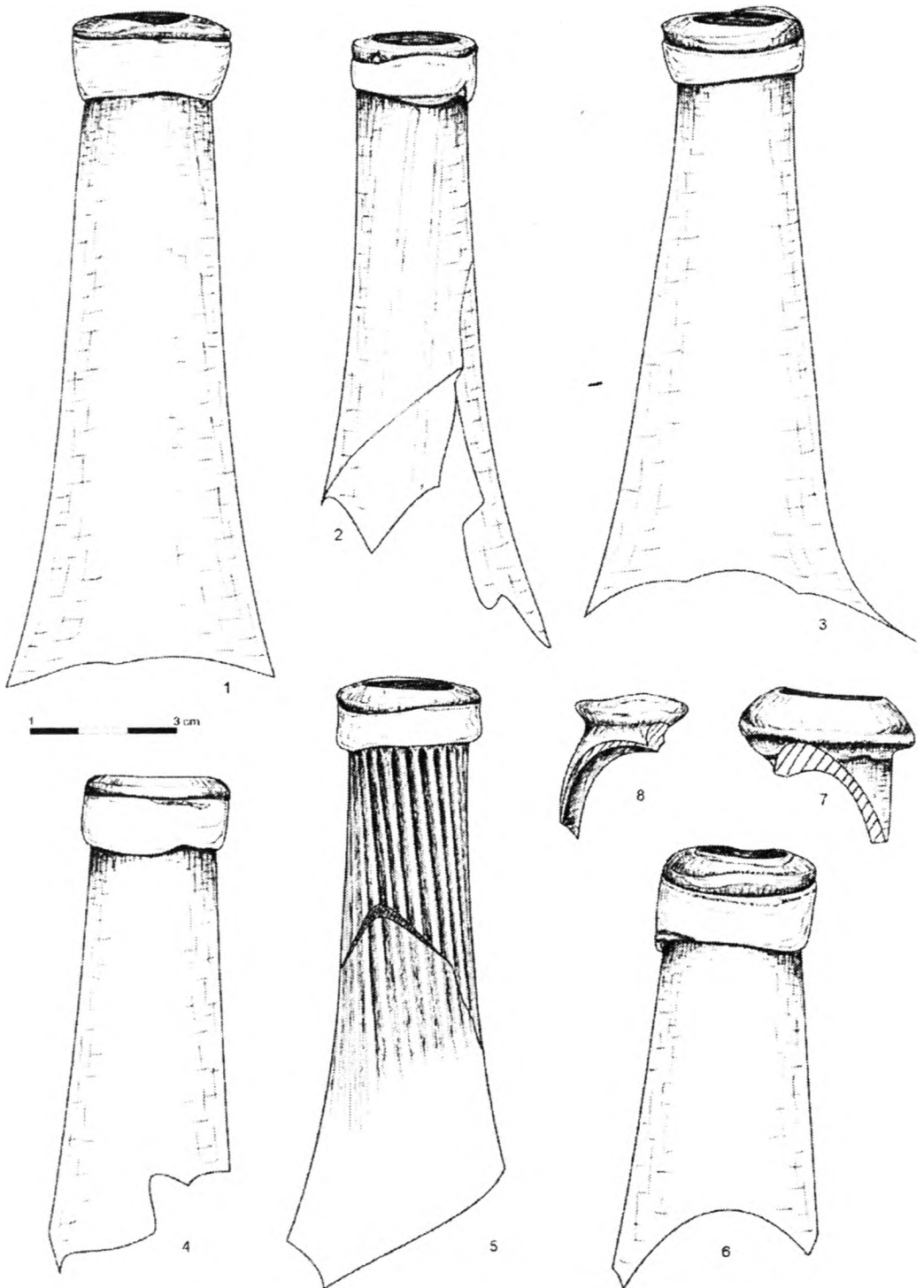
Grupa butelek cylindrycznych o dnach wysklepionych łagodnie lub łukowato, z widocznymi śladami po przylepiaku – ich proste, cylindryczne korpusy przechodzą w stożkowate szyjki pogrubione przy wylewie dookołną taśmą. W jednym przypadku dookołną taśmę ukształtowano na okap, poszerzając tym samym znacznie w stosunku do pozostałych egzemplarzy średnicę zewnętrzną wylewu do 3,8 cm (tabl. 2:7; tab. 2:23). Natomiast średnica wewnętrzna wszystkich wylewów waha się w granicach 1,75-2 cm (tab. 2:1-21, 23). Powierzchnie szyjek, poza jedną spiralnie karbowaną (tabl. 2:5; tab. 2:5), są gładkie. Na 21 zachowanych w całości wylewów z częściami szyjek (tab. 2:1-21) 17 ma kształt lejkiowaty, a 4 cylindryczny. Wylewom lejkiowatym, poza jednym przypadkiem (tabl. 2:3), odpowiada skośne ukształtowane na zewnątrz obrzeże kołnierza wylewu (np. tabl. 1:1-3). Z kolei czterem wylewom prostym w trzech przypadkach odpowiada obrzeże płaskie. Wysokość czterech w całości zachowanych szyjek wynosi około 9,5 cm (tabl. 1:2, 5; tab. 2:5-6) i 11,5 cm (tabl. 2:1, 3; tab. 2:1-2).

Tablica 1

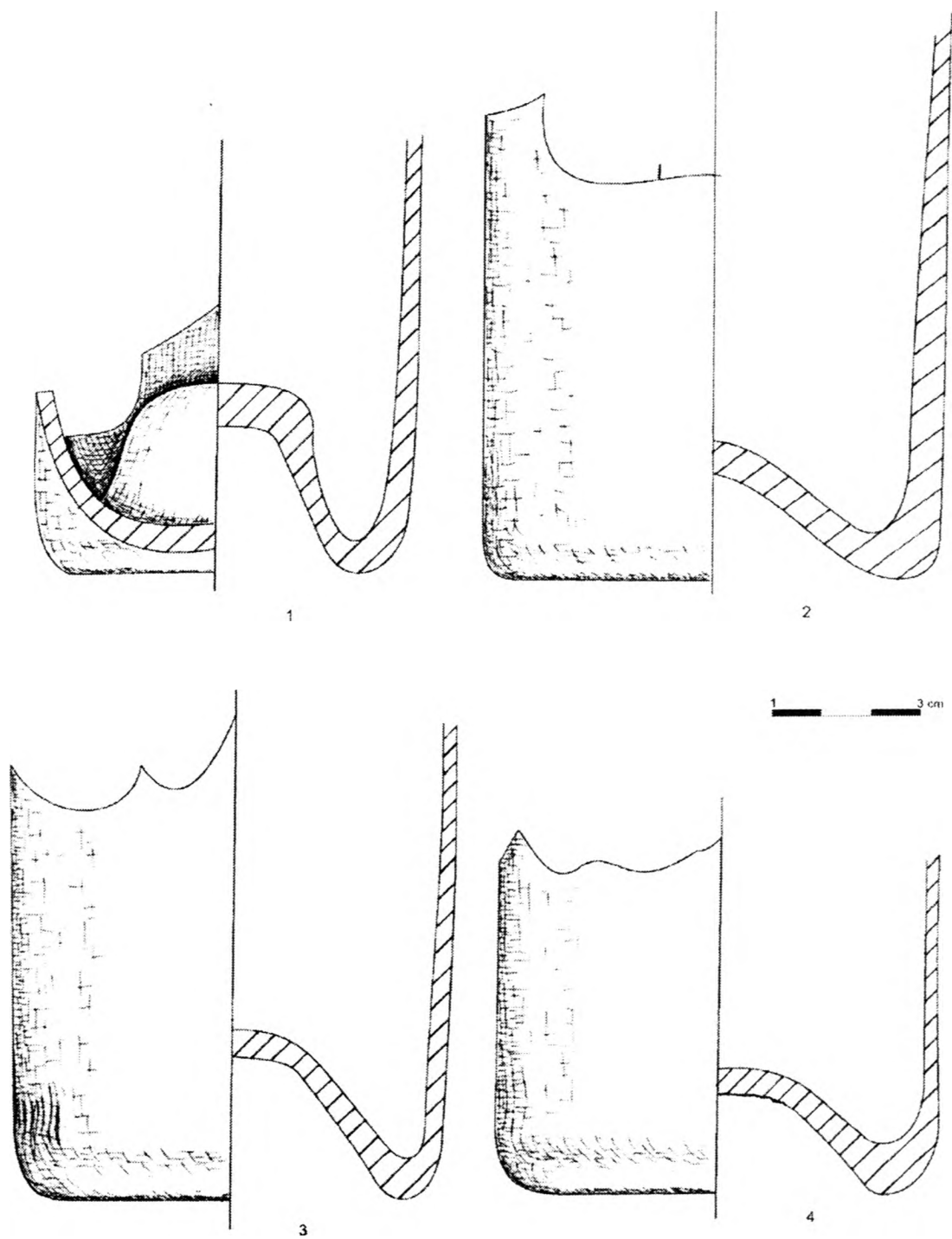
Ryc. 2. Bydgoszcz. Przedmieście Gdańskie, stanowisko 533. Fragmenty butelek
(rys. A. Siwiak)

Tablica 2

Ryc. 3. Bydgoszcz. Przedmieście Gdańskie, stanowisko 533. Fragmenty butelek
(rys. A. Siwiak)

Tablica 3

Ryc. 4. Bydgoszcz. Przedmieście Gdańskie, stanowisko 533. Fragmenty butelek
(rys. A. Siwiak)

Tabela 1. Bydgoszcz. Przedmiocie Gdańskie, stanowisko 533. Zestawienie cech metrycznych i morfologicznych butelek, gąsiora i szklanek

Lp.	Butelki cylindryczne	Wymiary w mm				Morfologia szkła																	
		średnica zewnętrzna dna (korpusu)	wysokość	wysklepienia dna	grubość dna	grubość ścianek korpusu	barwa			korozja			kształt			pęcherze gazowe							
						zielonkawe	jasnobrązowe	przejrzyste	skorodowane	złuszczone	opalizacja	kuliste	soczewkowate	pojedyncze	liczne	bardzo liczne	drobne	średnie	duże	skosne	układ		
1	Dno i część przydenna (ryc. 5:4)	88	24			3-4	+	+	+	+		+		+			+						
2	Dno i część przydenna (ryc. 4:4)	87	19,5			1,5-4		+	+	+		+			+		+		+				+
3	Dno i część przydenna (ryc. 4:3)	84,5	28			2-4	+	+	+	+		+			+		+						
4	Dno i część przydenna (ryc. 4:2)	84	21			1,4-6	+	+	+	+		+			+		+						+
5	Dno i część przydenna (ryc. 5:3)	89	12	6-10	2-6	2-5	+	+	+	+		+		+			+						
6	Dno i część przydenna (ryc. 5:6)	91	25	5-7	2-5	2-5	+		+	+		+		+									
7	Dno i część przydenna	86	25			1,5-6	+		+	+		+			+		+						+
8	Dno i część przydenna	83	17			3-7	+		+	+		+				+	+						
9	Dno i część przydenna	88	21			3-6	+		+	+		+											
10	Dno i część przydenna z fragmentem korpusu	85	14	7,5-9	2-6	2-6	+					+			+		+						+
11	Dno i część przydenna	72	28			3-3,5	+		+	+		+		+			+						

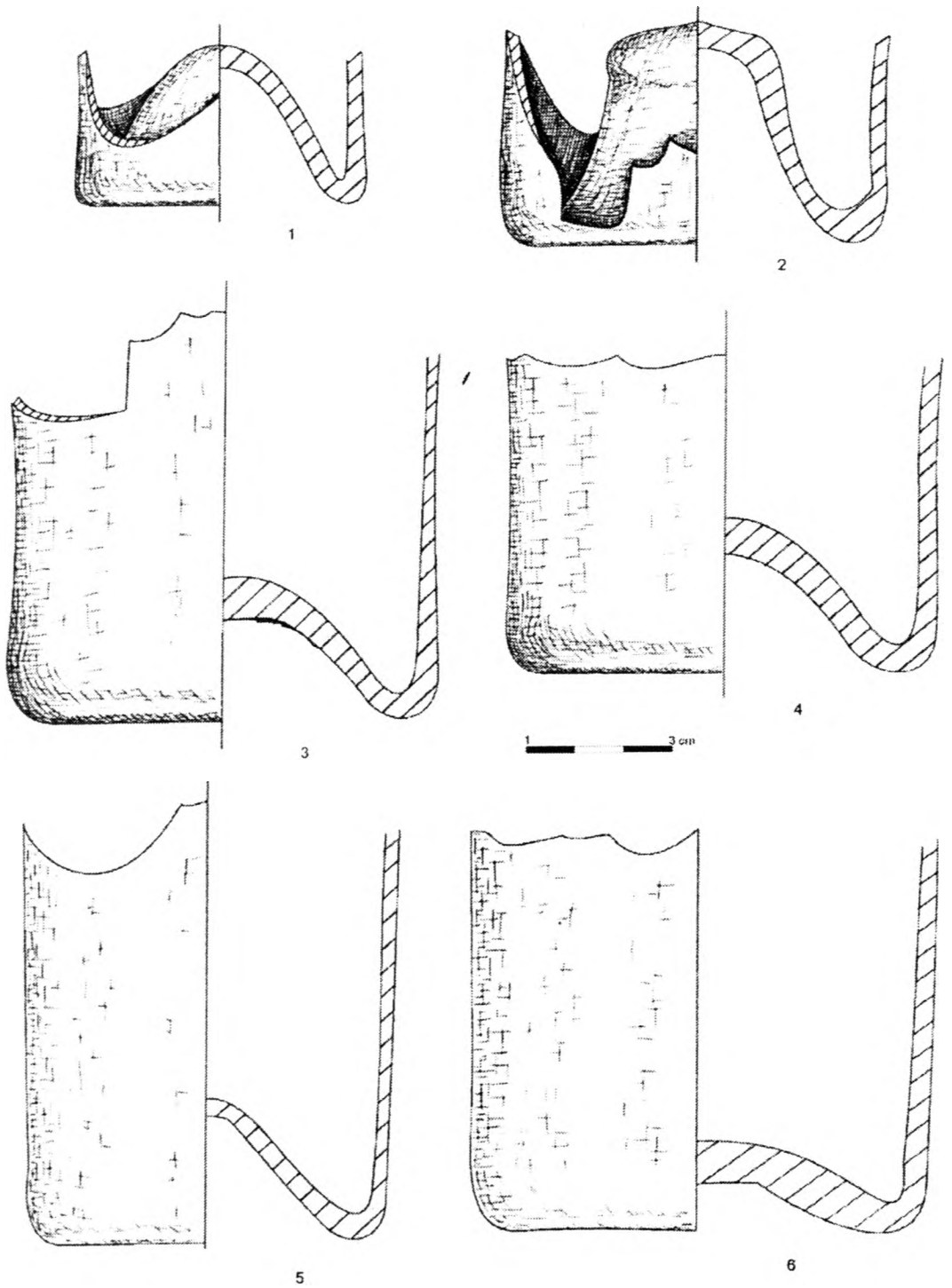

Tabela 2. Bydgoszcz. Przedmieście Gdańskie, stanowisko 533. Zestawienie cech merycznych i morfologicznych stożkowatych szyjek butelek z wylewami i wylew innych naczyń

Lp.	Stożkowe szyjki butelek	Wymiary w mm						
		wysokość	średnica zewnętrzna wylewu	średnica wewnętrzna wylewu	grubość wylewu	grubość ścianki szyjki	szerość dookołnej taśmy	średnica szyjki pod wylewem
1	Szyjka (ryc. 3:3)	116	28-30	17,5-18	4-6	2-3	5,5-13,5	24,5-25
2	Szyjka (ryc. 3:1)	115	31-33	18,5	6-9	1,5-3	10-13	27-27,5
3	Fragment szyjki (ryc. 3:6)	92*	32-33	17-18	7-8,5	2-3	9-20	29,5
4	Fragment szyjki (ryc. 2:4)	68*	28	18,5-19	4-5,5	2	5-16	26,5-27
5	Szyjka (ryc. 3:5)	95	29-29,5	19	5,5	2,5-3	6,5-8	24,5-30
6	Szyjka (ryc. 2:2)	95	26,5-28	18,5	3-5,5	2-3	4,5-10	25-41
7	Fragment szyjki (ryc. 2:6)	79*	29-30,5	18	4,5-7	2,5-3	4-9,5	26
8	Fragment szyjki (ryc. 2:5)	82*	28-29	17,5-18	5-6	1,5-2,9	9-15	25
9	Fragment szyjki (ryc. 3:4)	102*	28-30	19-20	5-6	1,5-2,9	8-11,5	26
10	Fragment szyjki (ryc. 2:1)	103*	31-32	19-20	7-8	2-3	5-16	26-26,5
11	Fragment szyjki (ryc. 2:8)	82*	28-29,5	18	5-7	2-3	5-16	26
12	Fragment szyjki (ryc. 2:9)	86*	28-29,5	18	4-7	2-2,5	9-13	26
13	Fragment szyjki (ryc. 2:2)	93*	28-30	18-19	4-7	1,5-3	8-12	24,5-26
14	Fragment szyjki (ryc. 2:7)	80*	29-30	18-18,5	5-6,5	1,5-3,5	11-14,5	26-26,5
15	Fragment szyjki (ryc. 2:3)	91*	30-31	20	4,5-7	2-4	7,5-13	25-26,5
16	Wylew i fragment szyjki		29	17,5	4,5-6,5	3-4	9,5-13,5	26
17	Wylew i fragment szyjki		31	18-18,5	4,5-9	2-3	10-18	28-28,5
18	Wylew i fragment szyjki		30,5- -33,5	20	5,5-7,5	2,5-4	3,5-16,5	26-27
19	Wylew i fragment szyjki		30	19,5	3,5-6,5	2,5-3,5	6-17	26
20	Wylew i fragment szyjki		33-35	21-23	5-8	3,5-4	10-13	27-28
21	Wylew i fragment szyjki		28-29,5	19,5-20	4-6	3	5,5-14	26,5-27
22	7 fragmentów wylewów							
23	Półowa wylewu (ryc. 3:7)		38	18				
24	69 fragmentów szyjek z elementami korpusów							
25	Wylew ampułki (ryc. 3:8)		22-23	11-12				
26	Wylew słoika							
27	7 fragm. wylewów słoików		120-140					
28	Fragment wylewu karafki				2	1-2		

Tablica 4

Ryc. 5. Bydgoszcz. Przedmieście Gdańskie, stanowisko 533. Fragmenty butelek
(rys. A. Siwiak)

Tabela 3. Bydgoszcz. Przedmieście Gdańskie, stanowisko 533. Zestawienie cech merytorycznych szklanych odcisków pieczęci

Lp.	Kształt odcisku pieczęci	Huta	Wymiary w cm		Pojemność butelek	Barwa zielonkawa
			średnica szklanego placka	grubość		
1	owalna (ryc. 7:9)	CLEMENTIENHOF Klementynowo	2,4-2,7	0,05-0,35		+
2	owalna (ryc. 7:1)	CLEMENTIENHOF Klementynowo	2,7-2,9	0,1-0,4		+
3	okragła (ryc. 7:2)	CLEMENTIENHOF Klementynowo	2,4-2,75	0,1-0,4	1 Q	+
4	okragła (ryc. 7:5)	BAEREN WALDE Biernatka	2,2-2,5	0,1-0,4		+
5	okragła (ryc. 7:3)	BAEREN WALDE Biernatka	2,9-3	0,3-0,5	1 Q	+
6	okragła (ryc. 7:11)	BAEREN WALDE? Biernatka	2,75	0,3-0,4	1 Q	+
7	okragła (ryc. 7:4)	BAEREN WALDE? Biernatka	2,75	0,2-0,5	1 Q	+
8	okragła (ryc. 7:12)	BAEREN WALDE Biernatka	2,45-2,6	0,2-0,3	? Q	+
9	okragła uszkodzona (ryc. 7:7)	BAEREN WALDE Biernatka	2,45	0,2-0,3	1 Q	+
10	okragła (ryc. 7:13)	BAEREN WALDE Biernatka	2,45	0,2-0,3	1 Q	+
11	nieregularna	BAEREN WALDE Biernatka	2,05-2,5	0,15-0,4	1 Q	+
12	okragła (ryc. 7:8)	BAEREN WALDE? Biernatka	2,3-2,35	0,15-0,25	1 Q	+
13	okragła (ryc. 7:6)	BAEREN WALDE? Biernatka	2,3-2,4	0,2-0,3	1 Q	+
14	nieregularna	BAEREN WALDE? Biernatka	2,5-2,6	0,25-0,4	? Q	+
15	okragła uszkodzona	BAEREN WALDE? Biernatka	ok. 2,5	0,25-0,3	1 Q	+
16	okragła	nieokreślona	2,65-2,95	0,1-0,5		+
17	owalna (ryc. 7:10)	nieokreślona	2,6-3,2	0,1-0,4	1 Q	+
18	fragment otoku	nieokreślona				+

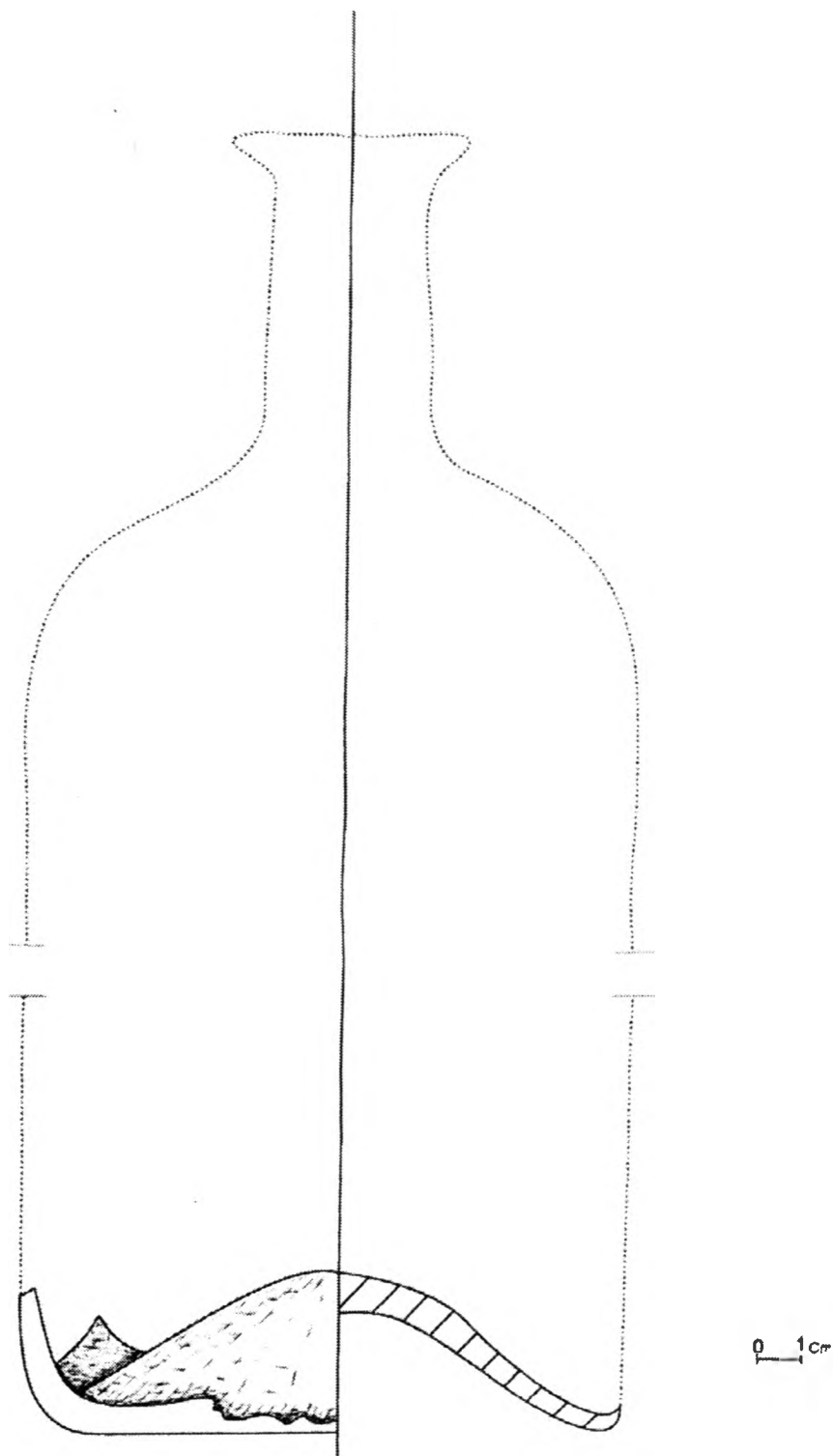
Ze względu na średnicę zewnętrzną dna wyróżniono trzy przedziały pojemnościowe butelek, mieszczące się w granicach 8,3-9,1 cm (12 egzemplarzy) (tabl. 3:2-4, 6; 5:2-4, 6), 7,2-7,6 cm (3 egzemplarze) (tabl. 3:1; 5:5) oraz jeden egzemplarz o średnicy dna 5,9 cm (tabl. 4:1). Wysokość wysklepienia dna mieści się dla poszczególnych egzemplarzy między 1,2-4,2 cm (tab. 1:1-16). Połączenie ich ze szklanymi odciskami pieczęci wskazuje, które z nich odpowiadały umieszczonym na stemplach pojemnościom jednej kwarty. Są to egzemplarze najliczniej reprezentowane, o średnicach korpusów w części przydennej naczynia przekraczającej 8 cm. Podobną grupę cylindrycznych butelek, dokładnie odpowiadającą metrycznie i chronologicznie, odkryto w trakcie badań klasztoru Dominikanów w Brześciu Kujawskim (Andrzejewska 1996, s. 127, tab. 2). Dla nich również nie udało się uzyskać pełnych wymiarów wysokościowych. Cylindryczny kształt odkrytych butelek, bez śladów przewężenia w części przydennej, nie stanowi ścisłego wyznacznika chronologicznego.

Badane butelki wykonano z zielonego, zielonkawego oraz wyjątkowo oliwkowego szkła. Masa szklana użyta do ich produkcji zawiera dużo pęcherzy gazowych i ciał obcych w postaci nieroztopionych grudek krzemionki. Długoletnie przebywanie w ziemi spowodowało wystąpienie korozji szkła w postaci złuszczonej i opalizującej powierzchni wraz z dużą ilością mikrowżerów. Na podstawie analogii można przyjąć, iż proces rozwoju typologicznego butelek przebiegał od form baniastych (XVI-1. poł. XVIII w.), poprzez cylindryczne (poł. XVIII w.) do cylindrycznych z przewężeniem w części przydennej (2. poł. XVIII w.). Nie wyklucza to jednak możliwości całkowitego zaniechania produkcji form wcześniejszych w okresie późniejszym, np. w 2. połowie XVIII wieku (Ciepiela 1970, s. 164-167; 1977, s. 95-106; Rubnikowicz 1989, s. 80).

Szkło gospodarczo-apteczne

Naczynia gospodarcze reprezentuje dno pochodzące najprawdopodobniej z cylindrycznego gąsiora (tabl. 5; tab. 1:20). Poza wyjątkowymi przypadkami (Wiewióra 2001, s. 201, 203) znajdowane są one wyłącznie we fragmentach (Ciepiela-Kubalska 1987, s. 111, 116-117; Brzeżycka 1995b, s. 177; Nowosielska 2004, s. 76, ryc. 10). Obok różnorodnych form naczyń zasobowych w XVIII wieku gąsiorzy były powszechnie używane do przechowywania i przyrządzania rozmaitych napojów. Wykorzystywano je również w laboratoriach i aptekach. Ich pojemność wynosiła od około 0,5 do kilku litrów.

Tablica 5

Ryc. 6. Bydgoszcz. Przedmieście Gdańskie, stanowisko 533. Rekonstrukcja gąsiora
(rys. A. Siwiak)

Z uwagi na szeroko wywinięte na zewnątrz wylewy i niestosowanie w nich trwałych zamknięć, nie służyły jako butelki do trwałego przechowywania płynów. Dotychczas nie wyodrębniono wśród nich typów charakterystycznych dla 1. i 2. połowy XVIII wieku. Prawdopodobnie gąsiory baniaste są starsze, z apogeum używalności przypadającym na 1. połowę XVIII wieku. Gąsiory cylindryczne zaś rozpowszechniają się w 2. połowie XVIII wieku, bez wykluczenia jednak możliwości przeżywania się form starszych, baniastych (Ciepela-Kubalska 1987, s. 116). Produkowane były na równi z innymi rodzajami naczyń przez działające na obszarze Polski huty szkła, np. w Porębie Wielkiej (Rychlikowa 1957, s. 587-591) i Cudnowie (Chrzanowska 1966).

Z naczyniami gospodarczo-aptecznymi można także wiązać słoje zasobowe w postaci płasko uformowanych wylewów o podwójnie zawiniętych obrzeżach (tab. 2:26-27). Podobnie jak gąsiory, nie służyły one do długotrwałego przechowywania płynów. Dodatkowo można w nich było przygotowywać produkty półpłynne, co miało szczególne znaczenie w stuleciach XVIII-XIX, gdy słoje i słoiki były używane do wykonywania rozmaitych mikstur, m.in. w aptekach czy laboratoriach chemicznych. Na przestrzeni XVI-XVIII wieku zmieniła się ich funkcja i materiał, z którego je wykonywano. W XVI i XVII wieku popularne były słoje i słoiki cynowe, w których trzymano masło i sporadycznie oliwę. Równocześnie korzystano ze słoików drewnianych, zapewne również ceramicznych, których ze względu na znikomą wartość mogły nie uwzględnić sporządzane inwentarze pośmiertne. Do wyjątków należy słoiczek wykonany z bursztynu (Nawrocki, Wisłocki 1961, s. 129, 205, 409-410, 414). Duże ilości słoików, małych, średnich i wielkich, liczonych w setki sztuk, znajdowały się na wyposażeniu aptekarzy i lekarzy poznańskich. Spisujący inwentarze pośmiertne nie zwrócili jednak uwagi na surowiec, z którego zostały wykonane. Masowość jednak ich występowania w składach aptekarzy poznańskich pozwala przypuszczać, iż były to naczynia szklane lub gliniane. W dobytku zmarłego w 1620 roku doktora medycyny Pawła Jasińskiego określono je dodatkowo jako złociste. W sporządzonym w 1561 roku oszacowaniu towarów zmarłego w Poznaniu kupca wrocławskiego Jana Freybergera odnotowano 10 słoików z prochem do zębów (Nawrocki, Wisłocki 1961, s. 71, 251, 223, 377). Odosobnioną funkcję pełnił słoik u zmarłej w 1608 roku mieszczki poznańskiej. Urszula Budysztynówna przechowywała w nim wykonany z hałfasu mieszek z pieniędzmi (Nawrocki, Wisłocki 1961, s. 344). Z 1. połowy XVIII wieku zachowały się informacje o będących w użyciu słojach kręconych, podróżnych oraz o małym, czarnym, kamiennym słoju służącym do przechowywania *dryjakwi* (Burszta, Łuczak 1962, s. 25, 62, 106, 130). Jednocześnie źródła pisane przestają wzmiankować tak popularne w XVI-XVII wieku słoje

cynowe. W 2. połowie XVIII wieku w zachowanych inwentarzach pośmiertnych przeważają informacje o słojach szklanych i glinianych. W jednym z nich, pochodzącym z 1759 roku, wymieniono 23 słoje, w których przechowywano smażone owoce – wiśnie, śliwy, gruszki, agrest, głóg, pigwy czy skórki cytrynowe i róże. W dalszym ciągu znajdują one zastosowanie w aptece. Zmarły w 1786 roku aptekarz Jan Wolf miał 5 słoików dużych po 10 gr, 5 słoików mniejszych po 5 gr oraz $2\frac{1}{3}$ kopy słoików glinianych wartych 4 zł 27 gr. Pozostałe po śmierci poznańskiego kupca szklanego Bartłomieja Helmicha w 1772 roku *16 słoików aptekarskich, nieślifowanych, na kształt kałamarzów* wyceniono na 2 zł 4 gr. Słoiki, w liczbie 13 sztuk, będące na składzie zmarłego w 1788 roku kupca poznańskiego Bernarda Geislera, wyceniono po 15 gr sztuka (Burszta, Łuczak 1965, s. 2, 94, 235, 254).

Z naczyniami aptecznymi wiązać można wylew cylindrycznej ampułki, bez wyodrębnionej szyjki, z szerokim i nieregularnym, na zewnątrz wywiniętym wylewem (tab. 1:8; tab. 2:25). Należy ona do typowego zestawu buteleczek, wraz z fiolką, służących do leków płynnych, używanych w XVI-XVIII/XIX wieku na ziemiach polskich (Brzeżycka 1995a, s. 69-72; Kozłowska, Nowakowski 1987, s. 130-132; Olczak 1984, s. 134-136).

Szkło stołowe

Do grupy naczyń stołowych należy szklanka (tab. 1:21) z bezbarwnego szkła o okrągłym, wklęsłym dnie. Reprezentuje masowo występującą serię gładkich, niezdobionych szklanek znanych z badań archeologicznych na terenie Polski. Analogiczny egzemplarz odkryto m.in. na toruńskim zamku (Nawracki 1999, s. 122, ryc. 7:c). Uzupełnieniem inwentarza naczyń stołowych jest zachowany w połowie wylew prawdopodobnie karafki o ukształtowaniu lejkwatym, niezdobionym, wykonanym ze szkła przezroczystego bez widocznych pęcherzy gazowych (tab. 2:28). Brak pęcherzy gazowych świadczyć może o dość wysokiej jakości użytej masy szklanej. Karafek używano przy stole, podając w nich wino i wodę lub w formach mniejszych np. oliwę (Rubnikowicz 1996, s. 433).

Szklane odciski pieczęci

Grupę znalezisk funkcjonalnie związaną z butelkami stanowi 18 odcisków szklanych pieczęci, które są częścią liczącego około 200 egzemplarzy zbioru pochodzącego z badań archeologicznych na terenie Bydgoszczy. Zostanie im

poświęcone oddzielne opracowanie. W omawianej grupie przeważają „pieczęcie” tzw. producenckie, o różnej jakości wykonania i czytelności oraz w jednym przypadku „pieczęć” określająca jedynie pojemność butelki. Trzy sztuki wyprodukowane zostały przez nieznaną dotychczas ze źródeł z badań archeologicznych hutę GLAS FABRIK CLEMENTIENHOF (tabl. 6:1-2, 9; tabl. 3:1-3). Podobną inskrypcję, [C]LEMENTIN, odnotowano na znalezisku z Zajeziera, gm. Gniewkowo, woj. kujawsko-pomorskie. W tym jednak przypadku nie umieszczono jej na szklanym krążku, lecz odcisnięto na dookólnym waleczku pogrubiającym i wzmacniającym wylew butelki (Siwiak 2004, s. 159). Lokalizacja sygnującej w ten sposób swoje wyroby huty nie była dotychczas ustalona. Huty działającej pod tą nazwą nie notują dostępne w literaturze przedmiotu katalogi, a publikowane jej „pieczęcie” nie zostały dotychczas odniesione do konkretnej miejscowości (Humbsch 2002, s. 114). Prawdopodobnie huta ta istniała w dzisiejszej miejscowości Klementynowo (niem. Clementinenhof), położonej w okolicy Złotowa. Kolejną hutą, której butelki znaleziono na Przedmieściu Gdańskim, był zakład sygnujący swoje wyroby jako BAEREN WALDE. Wyroby huty szkła z Bärenwalde znane są ze źródeł w Elblągu (Gołębiewski 1997, s. 192-194) i Gdańsku¹. Stosunkowo licznie reprezentowane są w składzie zespołów szkieł opakunkowych pozyskanych w trakcie badań archeologicznych w Bydgoszczy. Na bazie odkrytego, zachowanego w całości korpusu z odciskiem pieczęci, wiemy, że huta ta produkowała cylindryczne butelki m.in. o pojemności jednej kwarty. Nazwa Baeren Walde odnosi się do dzisiejszej miejscowości Bincze koło Olszanowa (Elsenau), w pobliżu Człuchowa (Schlochau), w województwie pomorskim. W sąsiedztwie Bärenwalde, przy torach kolejowych istniała huta szkła, obecnie znajduje się na terenie wsi Biernatka (APB, KG², sygn. 538). Jak dotychczas nie ustalono czasu jej powstania i zakończenia produkcji. W 1922 roku Bärenwalder Glashütte wymienia niemiecka książka adresowa (Köhler 1922, s. 34). Częstotliwość występowania produktów huty BAEREN WALDE w bydgoskich znaleziskach może wskazywać na jej znaczącą pozycję na lokalnym rynku na przełomie XVIII i XIX wieku, w sferze obrotu butelkami sygnowanymi przez poszczególne huty. Nie liczebność poszczególnych sygnowanych egzemplarzy, mogąca wynikać z przypadkowego odkrycia jednego licznego zespołu pieczęci konkretnego wytwórcy, a częstość występowania

¹ Egzemplarz ze znaleziska na terenie Gdańska obecnie znajduje się w zbiorze Piotra Ziółkowskiego z Warszawy.

² Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Komisja Generalna, Kartografia, W. Liebenow, Karte der Provinz Posen als besonderes Abdruck aus der Karte von Mittel-Europa, b.r.w.

w wielu różnorodnych znaleziskach może najlepiej o tym świadczyć. W analizowanym zespole zdecydowanie przeważają pieczęcie huty z Biernatki (łącznie 12 egz.) (tabl. 6:3-8, 11-13; tab. 3:4-15). Charakteryzują się one umieszczeniem na nich stylizowanego wizerunku orła z głową zwróconą w lewo i skrzydłami rozpostartymi do lotu lub jedynie inskrypcji literowej. Ponad wyobrażeniem orła, w otoku, zapisywano nazwę huty, a pod nią określenie pojemności butelki. W przypadku omawianego zbioru, łącznie z hutą z Klementynowa (tabl. 6:1-2, 9), przeważają butelki o pojemności kwarty, do której to grupy pewnie zaliczono jednaście „pieczęci” (tab. 3:3, 5-7, 9-12, 15, 17) i kolejne dwie prawdopodobnie tej samej pojemności (tab. 3:8, 14).

Stosowana w ich przypadku pojemność 1 Berliner Quart, w latach 1772-1816 wynosiła 1,17 litra i obowiązywała w Prusach i Brandenburgii. W Polsce natomiast w 1764 roku 1 kwarta równała się 0,94 l. Po roku 1816 1 Berliner Quart ($\frac{3}{4}$ Berliner Quart $\approx$ 0,86 l.) równała się 1,145 litra i była obowiązkowa dla Prus. W Saksonii od 1836, w Bawarii od 1868 i w Meklemburgii od 1872 roku pojemność butelek określano wyłącznie w litrach (Bossche 2001, s. 27; Lichota 2002, s. 173). Pojemności jednej kwarty odpowiadały zapewne najliczniej reprezentowane w zbiorze butelki o średnicach zewnętrznych den mieszczących się w przedziale 8,3-9,1 cm. Prócz wyrobów huty z Biernatki i Klementynowa, w Bydgoszczy użytkowano także szkła wyprodukowane m.in. przez: HAMMERSCHE GLAS FABRIC, LIPPUSCH, BEHLE, MARIEN WALDE, GLOBSOW, SOPHIENWALDE, SALMSCHE oraz od połowy XIX wieku GLAS FABRIC THURE. Do Bydgoszczy docierała również w połowie XVIII wieku produkowana na rynek angielski woda mineralna z rejonu Waldeck Pyrmont w Niemczech. Uzupełniają ten obraz produkty niezidentyfikowanych hut pruskich, na których treść ikonograficzną składają się wyobrażenia pruskich orłów z nieczytelnymi napisami otokowymi i np. stylizowanym monogramem króla pruskiego Fryderyka II Wielkiego (1740-1786).

Pierwsze odciski pieczęci, wykonane z przytapianych na gotowych już butelkach po powtórnym ich rozgrzaniu krążków szkła, na których za pomocą tłoka wyciskano pożądany stempel, pojawiły się najwcześniej w XVI wieku w Belgii, a w następnym stuleciu w Anglii i Francji (Polak 1981, s. 234 i n, fot. 68; Bossche 2001, ryc. 2, 3). „Pieczęcie”, umieszczane w miejscu przejścia korpusu butelki w szyjkę, mogły równocześnie służyć jako oznaczenie reklamowe, kontrolne i fiskalne. Zdarzają się również przypadki umieszczania „pieczęci” na korpusach butelek, i to zarówno w ich części górnej, jak i dolnej, oraz sporadycznie na szyjkach butelek (Dumbrell 1992, s. 29-32; Morgan 1980, s. 77). Naprężenia szkła będące wynikiem tego procesu powodowały, iż

były to miejsca nieodporne na stłuczenia i pęknięcia. Nieliczne znane dziś tłoki pieczętne wykonano z metalu i gliny (Kovisto 1983, fot. 10; Bossche, fot. 316, 319). Nie zaobserwowano różnic między egzemplarzami znakowanych w ten sposób butelek i nieposiadających tego oznaczenia. Poza sygnaturą w postaci odcisku szklanego stempla nie różnią się one między sobą jakością wykonania, użytego surowca i końcowej obróbki. Sygnowane w ten sposób butelki, na podstawie cech stylistycznych i kontekstu pozyskania w trakcie badań archeologicznych na obszarze Polski, można datować przeważnie na XVIII-XIX wiek. Nikły udział tak sygnowanych butelek w stosunku do ogólnej masy pozyskiwanych szkieł zasobowych świadczyć może, iż sygnowanie wykonywano okazjonalnie, w określonym celu. Siłą sprawczą mógł być producent, czyli produkująca je huta szkła, lub zamawiający, osoba prywatna lub przedsiębiorstwo, reklamujące w ten sposób np. produkowaną przez siebie markę alkoholu (Gołębiewski 1997, s. 186). Znakowanie gotowych wyrobów w postaci butelek regulowały w Prusach urzędowe dekryty, np. z lat 1728, 1733 i 1739 (Frieze 1992, s. 5-7). Zamierzeniem ich było wyeliminowanie z rynku produktów niepełniających przewidzianych norm pojemnościowych i ułatwienie naliczania należnego podatku od zarobków hutników. „Pieczęcie” umieszczano zarówno na butelkach w przekroju poziomym okrągłym, jak i czworokątnym.

Podsumowanie

Omówiony zbiór szkieł z Przedmieścia Gdańskiego w Bydgoszczy wstępnie datujemy na przełom XVIII i XIX wieku. W przeważającej części tworzą go cylindryczne butelki o pojemności jednej kwarty, mniej liczne są szkła zasobowe, w tym apteczno-gospodarcze i stołowe. Towarzyszące szklanej stłuczce „pieczęcie” o charakterze producenckim oraz anonimowych wytwórców, wśród których przeważały egzemplarze z oznaczeniem pojemnościowym jednej kwarty, informują o miejscu produkcji butelek, rynku zbytu dla produkujących je hut szkła oraz o gustach, możliwościach i upodobaniach mieszkańców Bydgoszczy. Wykonano je z tzw. szkła leśnego, charakteryzującego się zielonkawym i oliwkowym zabarwieniem, z licznymi pęcherzami gazowymi i wtrętami ciał obcych w masie szklanej. Wyprodukowanie ich w hutach działających w okolicy Człuchowa, Biernatka i Klementynowo, potwierdza wcześniejsze ustalenia na temat kierunku napływu do Bydgoszczy szkieł opakunkowych, które uzupełnić można o szklarski okręg kościersko-kartuski i wielkopolski oraz pojedyncze egzemplarze z terenu dzisiejszych Niemiec.

Bibliografia

Źródła

AmB – Akta miasta Bydgoszczy w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy.

Literatura

Wykaz skrótów

Atlas – Atlas historyczny miast polskich, t. 2: Kujawy, z. 1: Bydgoszcz, oprac. E. Okoń, J. Tandecki, E. Koziół, Toruń 1997.

AUNC – Acta Universitatis Nicolai Copernici, Toruń.

HB – Historia Bydgoszczy, red. M. Biskup, Warszawa 1991.

Andrzejewska A.

1996 Szkło naczyniowe z klasztoru oo. Dominikanów w Brześciu Kujawskim, województwo włocławskie, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Archaeologica, t. 20, s. 123-153.

Bosche den Van W.

2001 Antique glass bottles. Their history and evolution (1500-1850), wyd. II Woodbridge.

Brzeżycka Ł.

1995a Późnośredniowieczne i nowożytne szklane naczynia apteczne odkryte na Starym Mieście w Poznaniu, AUNC, Archeologia t. 22, s. 65-76.

1995b Gąsiory – szklane naczynia gospodarcze ze Starego Miasta w Poznaniu (XVII-XVIII wiek), AUNC, Archeologia t. 23, s. 177-189.

Burszta J., Łuczak Cz.

1962 Inwentarze mieszczańskie z wieku XVIII z ksiąg miejskich i grodzkich Poznania, t. 1 (1700-1759), Poznań.

1965 Inwentarze mieszczańskie z ksiąg miejskich i grodzkich Poznania, t. 2 (1759-1793), Poznań.

Ciepiela S.

1970 Zabytki szklane ze stanowiska archeologicznego przy kościele św. Anny w Warszawie, Studia z Dziejów Rzemiosła i Przemysłu, t. 9, s. 140-171.

1977 Szkło osiemnastowieczne starej Warszawy, Warszawa.

Ciepiela-Kubalska S.

1987 Z badań nad XVIII-wiecznymi szklanymi naczyniami gospodarczymi, AUNC, Archeologia t. 12, s. 111-121.

Chrzanowska P.

1966 Huta szkła w Cudnowie na Wołyniu, Szkło i Ceramika, R. 17, nr 9, s. 253-258.

Cnotliwy E.

1981 Szkło z XVI-XVIII wieku z Zamku Książąt Pomorskich w Szczecinie, Materiały Zachodniopomorskie, t. 27, s. 331-381.

- Dumbrell R.
1992   *Antique wine bottles*, wyd. 2, Woodbridge.
- Friese G., K.
1992   *Glasshütten in Brandenburg*, *Heimatkundliche Beiträge*, z. 1, Eberswalde-Finow.
- Gołębiewski A.
1995   Znaki na nowożytnych butelkach szklanych ze Starego Miasta w Elblągu, *Archaeologia Historica Polona*, t. 6, s. 183-205.
- Humbsch K.
2002   *Alte Glashütten in Polen*, Neustrelitz.
- Kabaciński R., Kotowski W., Wojciak J.
1980   Bydgoszcz. Zarys dziejów, Bydgoszcz.
- Kozłowska R., Nowakowski A.
1987   Szkło apteczne z badań archeologicznych Apteki Królewskiej w Warszawie, *AUNC, Archeologia*, t. 12, s. 123-141.
- Kovisto K.
1982   *The Finnish Glass Museum*, Rihimäki.
- Köhler O.
1922   *Landwirtschaftliches Güteradressbuch für die Provinz Grenzmark Posen-Westpreussen*, wyd. 3, Leipzig.
- Lichota L.
2002   Aneks objaśniający XVIII-wieczne miary i wagi, [w:] J. Torzewski, *Rozmowa o sztukach robienia szkła*, reprint wyd. z 1785 r., red. J. Olczak, Jelenia Góra, s. 171-179.
- Mincer F.
1991   Przemiany administracyjne i społeczno-gospodarcze w pierwszym okresie rządów pruskich (1772-1806), [w:] HB, t. 1, s. 341-392. *Kultura, nauka i szkolnictwo w latach 1466-1772*, [w:], HB, t. 1, s. 258-325.
- Nawrocki St., Wiśłocki J.
1961   *Inwentarze mieszczańskie z lat 1528-1635 z ksiąg miejskich Poznania*, Poznań.
- Morgan R.
1980   *Sealed Bottles. Their history and evolution (1630-1930)*, wyd. 2, Southampton.
- Nawracki M.
1999   Późnośredniowieczne i nowożytne szkła z terenu zamku krzyżackiego w Toruniu, *AUNC, Archeologia*, t. 27, s. 53-132.
- Nowosielska K.
2004   Średniowieczne i nowożytne wyroby szklane z badań na Starym Mieście we Wrocławiu, *Wratislavia Antiqua*, t. 6, s. 57-88.
- Olczak J.
1984   Szklane naczynia apteczne z XVIII wieku odkryte w Brodnicy, *AUNC, Archeologia*, t. 10, s. 131-141.
- Polak A.
1981   *Szkło i jego historia*, Warszawa.

- Rak M.
1971   Stopięćdziesięciolecie Zakładów Graficznych PZWS w Bydgoszczy, *Kronika Bydgoska*, t. 2, s. 63-68.
- Rubnikowicz M.
1989   XVIII-wieczne naczynia szklane odkryte na Starym Mieście w Toruniu, *AUNC, Archeologia*, t. 14, s. 73-84.
1996   Średniowieczne i nowożytne szkło ze stanowiska Collegium Gostomianum, [w:] *Sandomierz: Badania 1969-1973*, t. 2, red. S. Tabaczyński, Warszawa, s. 423-453.
- Rychlikowa I.
1957   Huta szkła w dobrach Poręba Wielka (1664-1874), *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, R. 6, nr 4, s. 560-593.
- Siwiak W.
2002   XVIII-wieczne butelki z ul. Pod Blankami 33 w Bydgoszczy, *Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu*, z. 7, s. 22-32.
2004   Znaleźiska szklanych pieczęci, *Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu*, z. 9, s. 157-160.
- Wiewióra M.
2001   Zespół klasztorny kanoników regularnych w Trzemesznie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych, *Archaeologia Historica Polona*, t. 9.
- Wojciak J.
1990   Polityczne i narodowe problemy Bydgoszczy w latach 1815-1850, [w:] *HB*, t. 1, s. 475-494.
- Zajączkowska T., Siwiak W.
1998   Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych nad pracami ziemnymi prowadzonymi w trakcie modernizacji ulicy Jagiellońskiej w Bydgoszczy. Bydgoszcz stan. 533 (maszynopis w Urzędzie Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy), Bydgoszcz.